

ΠΡΩΙΜΕΣ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗ ΝΑΥΣΙΠΛΟΙΑ

Στον Ιάσονα Δεπούντη

1. Εισαγωγικά

Με την πεποίθηση ότι τα θρησκευτικά έθιμα ριζώνουν και διαρκούν στη συνείδηση των ανθρώπων κάθε περιοχής σκοπεύουμε να προσεγγίσουμε το θέμα για τις πρώιμες λατρείες στο βόρειο Ιόνιο Πέλαγος, επιχειρώντας να θίξουμε προκαταρκτικά προβλήματα απαρχής και προέλευσης ορισμένων εθίμων, προβλήματα ταυτότητας, προβλήματα θέσεων. Υπάρχουν περιθώρια μελέτης¹ και περαιτέρω έρευνας των λατρειών ως προς την ιστορική τους εξέλιξη, ως προς τις κοινωνικές και εθνικές ομάδες που γνώριζαν, σεβόντουσαν και έλεγχαν συγκεκριμένες λατρείες, ως προς την τοπογραφική διάταξη στα πλαίσια ενός χώρου, ως προς τα αίτια και τις κατευθύνσεις εντέλει μέσα στις οποίες αυτές αναπτύχθηκαν και διαμορφώθηκαν. Οι λατρείες έχουν ασφαλώς έναν πρωταρχικό ιδεολογικό χαρακτήρα, παράλληλα όμως προϋποθέτουν ιφ' ενός συλλογική συνείδηση, και αφετέρου αποτελούν το θεσμοποιημένο τυρήνα, ο οποίος αναπήδησε από την πρακτική της εθιμοτυπίας.

Ως πρώιμες λατρείες εννοούμε εκείνες οι οποίες εντοπίζονται με στοιχεία εγκαθίδρυσης τους μέχρι τον 7ο αιώνα π.Χ. Επιλέχθηκε ως *terminus ante quem* ο 7ος αιώνας, γιατί το 625 π.Χ. ιδρύεται επίσημα η αποικία των Κορινθίων Αμβρακία², στο χώρο της οποίας είχαν εγκατασταθεί οι ίδιοι από τον 9ο αιώνα. Προς τα τέλη του 7ου αιώνα, εξάλλου, ολοκληρώνεται ένα μέρος των αποικιακών επιχειρήσεων στο Ιόνιο Κορινθίων, Ευβοέων, Λοκρών, Αχαιών³. Εξάλλου, ως *terminus post quem* επιλέξαμε τα μεσοελλαδικά χρόνια 2000 - 1550 περίου π.Χ., αφού οι αρχαιολογικές μαρτυρίες⁴ οδηγούν στην εκτίμηση ότι στη Λευκάδα, την Κέρκυρα, τη νοτιοανατολική Ιταλία η θάλασσα συνέβαλλε, με τη δυνατότητα μετακινήσεων ακτοπλοϊκά, στον εμβολιασμό των εντόπιων πολιτισμών με νέους παράγοντες ή στην εγκαθίδρυση καινούργιων κοινωνιών πραγματικότητας.

Ως βόρειο Ιόνιο Πέλαγος εννοούμε⁵ τα παράλια από το ύψος της Λευκάδας και του Αμβρακικού κόλπου μέχρι τα στενά Κέρκυρας - Βουθρωτού (όπου θεωρείται το όριο με την Αδριατική θάλασσα) και τις αντίστοιχες "αντίπερα" κτές της Απουλίας, της Λευκάδας και της Καλαβρίας.

Το ενδιαφέρον του θέματος για τις “πρώιμες λατρείες στο βόρειο Ιόνιο Πέλαγος”, προκύπτει από τις ελλείψεις τις οποίες έχουμε σχετικά με τη συμβολή του θρησκευτικού συναισθήματος α) στη διευθέτηση των λειτουργιών ενός οικισμού, β) στις ασχολίες των κατοίκων της περιοχής και στις επαφές με άτομα από άλλες περιοχές, γ) στις δοξασίες των ομάδων και στις επιδράσεις τις οποίες δέχονταν άμεσα από εξωτερικούς παράγοντες, αλλά και από εσωτερικούς, οι οποίοι υπαγόρευαν μετατροπές στη δομή και στους στόχους του συνόλου, το οποίο ζούσε στο συγκεκριμένο τόπο και έκρινε τις τύχες του ιερού χώρου. Οι ελλείψεις στους τομείς αυτούς καλύπτονται εν μέρει με την πρόταξη αρχαιολογικών και φιλολογικών στοιχείων, εφ’ όσον υπάρχουν, και με συλλογισμούς οι οποίοι σκιαγραφούν ορισμένες καταστάσεις.

2. Ιστορικό Πλαίσιο

Λίγες οι συστηματικές έρευνες για παράκτιους ιερούς χώρους στο βόρειο Ιόνιο Πέλαγος. Για τη βορειδυτική Ελλάδα επισημαίνουμε τις αναφορές των Hammond⁶, Δάκαρη⁷ και Lepore⁸ σε συνθετικές ιστορικο-αρχαιολογικές εργασίες για την Ήπειρο τις δημοσιεύσεις της Τζουβάρα-Σούλη⁹ για θεότητες του ηπειρωτικού και ευρύτερου χώρου (ιδιαίτερα κάτω από την επιρροή των Κορινθίων αποίκων), του Καλλιγά¹⁰ για ευβοϊκές και κορινθιακές λατρείες στην Κέρκυρα και τη Λευκάδα. Για την νοτιοανατολική Ιταλία αξίζει να αναφέρουμε τις εργασίες του Pugliese Caratelli¹¹, ο οποίος έστρεψε την προσοχή των ερευνητών στις μυκηναϊκές λατρείες, οι οποίες επιβιώνουν στα χρόνια του αποικισμού και μετά από αυτόν και εκείνες του Pagliara¹², ο οποίος ερευνάει συστηματικά τα παράκτια ιερά της δυτικής πλευράς του βορείου Ιονίου.

Το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο επικεντρώνουμε την προσοχή μας αρχίζει να διαμορφώνεται από το 18ο αιώνα π.Χ. στο 16ο, όταν πρωτο- και μεσο-ελλαδικές ενδείξεις εμφανίζονται στους τύμβους της Λευκάδας¹³, στα παράκτια της Κέρκυρας¹⁴ και της Απουλίας¹⁵. Η ναυσιπλοΐα, για την οποία δεν έχουμε στοιχεία ικανά για να στηρίξουμε το συστηματικό χαρακτήρα της, χρησιμοποιήθηκε για τη διάδοση της μινύειας κεραμικής, χάλκινων μαχαιριών και ξιφών, για τη μετακίνηση ατόμων και νέων ιδεών σχετικών με τη δομή των κοινοτήτων και την οικονομία.

Ακολούθως, η μυκηναϊκή εξάπλωση προς τα δυτικά άγγιξε - όπως είναι γνωστό - δυναμικά θέσεις των ακτών του βορείου Ιονίου, όπως την Εφύρα και την Κίπερη στη Θεσπρωτία¹⁶, το Scolgio del Tonno και το Porto Perone (Τάρας), την Coppa Navigata, τον Torre Santa Sabina και την Punta Le Terrare (Brindisi), την Punta Meliso (Λεύκα), τη Scala di Furno κ.α. στη νοτιοανατολική ιταλιωτι-

κή ακτή¹⁷, από το 16ο μέχρι τον 11ο αιώνα π.Χ. Οι διαδοχικές φάσεις της μυκηναϊκής παρουσίας γίνονται εμφανείς με την τροχήλατη κεραμική, με τα επιτεύγματα της χαλκουργίας, με την εγκατάσταση ή την αναδιάρθρωση οικισμών και την ενίσχυσή τους, πιθανότατα, από άτομα με νέες ασχολίες και σχέσεις.

Οι ναυτικές διαδρομές των Μυκηναίων καθώς και η μυκηναϊκή παρουσία επηρέασαν την καθημερινή πρακτική των κοινωνιών σε θέσεις των παραλίων του βορείου Ιονίου. Για το μεσοδιάστημα από την παρακμή των Μυκηναίων μέχρι τις πρώτες αποικίες στη Δύση, από τον 11ο μέχρι τον 8ο αιώνα π.Χ., τα υλικά κατάλοιπα είναι περιορισμένα στο ελληνικό τμήμα του βορείου Ιονίου¹⁸, ενώ αφθονούν στο ιταλικό¹⁹ μυκηναϊζοντα αγγεία, περιφερειακή παραγωγή και διακίνηση χάλκινων εργαλείων και όπλων, υπό την επίδραση και κεντροευρωπαϊκών και βαλκανικών στοιχείων:

Οι αιώνες του αποικισμού²⁰, 8ος και 7ος, χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη κινητικότητα Ευβοεών, Κορινθίων και άλλων στο Ιόνιο, πάνω σε ναυτικά δρομολόγια μυκηναϊκά και παραλλακτικά, ήδη γνωστά σε δραστήριες, ανώνυμες συχνά ομάδες από Κεφαλλήνες, Ιθακήσιους, πειρατές, εμπόρους, μετοίκους. Η ίδρυση αποικιών σε περιοχές του Ιονίου, της Αδριατικής, του Τυρρηνικού, προδίδουν προθέσεις άλλης τάξης σε σχέση με το παρελθόν: “πόλεις” καρπώνονται μέρος της ενδοχώρας και εξυπηρετούν στρατηγικά και εμπορικά συμφέροντα μητροπόλεων και δικά τους σε καταστάσεις μικρών και μεγάλων ηγεμονιών.

3. Λατρείες: Ενδεικτικές περιπτώσεις

Ενδεικτικές είναι ορισμένες πρώιμες λατρείες, οι οποίες έχουν διαπιστωθεί στα παράλια του βορείου Ιονίου:

- I. Λατρείες “εκτός των τειχών”.
- II. Λατρείες των “Νυμφών”.
- III. Τοπικές λατρείες.

I. Λατρείες “εκτός των τειχών”

Πρώιμες λατρείες στο βόρειο Ιόνιο γίνονται αντιληπτές από “ιερά εκτός των τειχών”. Τη θεωρία για τα “ιερά” αυτά εισήγαγε το 1962 ο Pugliese Carratelli²¹, αλλά μόνο τα τελευταία χρόνια αναγνωρίστηκε. Σύμφωνα με τον Pugliese Carratelli, ιερά αφιερωμένα σε θεότητες, οι οποίες αναφέρονται σε πινακίδες με γραμμική γραφή Β (Ηρα, Αθηνά, Ποσειδών) και ανήκουν στο μυκηναϊκό

πάνθεν, ευρίσκονται κοντά, αλλά έξω από τα όρια ελληνο-ιταλιωτικών πόλεων τέτοιες λατρείες φαίνεται ότι εμφυτεύθηκαν εκεί κατά τη διάρκεια των μυκηναϊκών εγκαταστάσεων και όχι μετά τον αποικισμό. Οι θέσεις στις οποίες συνήθως υπήρχαν τα ιερά αυτά ήταν κατάλληλες για τις δραστηριότητες των Μυκηναίων, στις εκβολές πλωτών ποταμών, σε λόφους κοντά σε λιμάνια.

Η λατρεία της Περσεφόνης στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα (λόφος Αϊ-Γιάννη)²² στην Ήπειρο, δυτικά της αποικίας των Ηλείων Πανδοσία και στο ιερό πλησιόχωρα της αποικίας των Λοκρών Λοκροί Επιζεφύριοι²³, στη νοτιοανατολική Ιταλία, επιβεβαιώνει την άποψη, σύμφωνα με την οποία άποικοι ακολούθησαν σε θέσεις των Μυκηναίων, προερχόμενοι από συγγενείς ή γειτονικές περιοχές.

Με δεδομένη τη μυκηναϊκή Περσεφόνη (Πέρσα ή Φερσέφασσα) των πινακίδων και την πελοποννησιακή παράδοση της λατρείας²⁴ καθώς και τη μυκηναϊκή παρουσία στο Ξυλόκαστρο/Εφύρα²⁵ - όπου το κυκλώπειο τείχος - και την Κίπερη (Πάργα)²⁶ - όπου ο θολωτός τάφος, η αρχαιότητα της λατρείας στις εκβολές του Αχέροντα επιβεβαιώνεται και από τη μαντική πρακτική²⁷. Ο Δάκαρης²⁸ και ο Παπαχατζής²⁹, εξάλλου, οι οποίοι μελέτησαν τα “νεκρομαντεία” του Αχέροντα και του Ταινάρου αντίστοιχα, τονίζουν τη συνήθεια της λατρευτικής χρήσης σπηλαίων, τα οποία θεωρούνταν “ψυχοπομπεία” και στα οποία λειτουργούσε η “νεκρομαντεία”. Οι δύο μελετητές, επίσης, θεωρούν τον “ίππιο” Ποσειδώνα, χθόνια προϊστορική θεότητα, ως υπόβαθρο της κατοπινής λατρείας της Περσεφόνης, κυρίας του κάτω κόσμου.

Το “Νεκριομαντείο του Αχέροντος” πρέπει να λειτούργησε αρχικά σε συντονία με τη μυκηναϊκή εγκατάσταση της Εφύρας, στις βόρειες όχθες του Αχέροντα ποταμού, ο οποίος εκβάλλει στο “Γλυκύ Λιμένα” (Θουκ.-1.16.4, Στράβ. 7.7.5). Το σπήλαιο, οι ποταμοί Κωκυτός, Πυριφλεγέθων και Αχέρων, και η Αχερουσία λίμνη τροφοδότησαν τη μυθολογία και προκάλεσαν το δέος σε γενεές του δεύτερου μισού της 2ης χιλιετίας, αλλά και της 1ης μέχρι την καταστροφή των ελληνιστικών κτισμάτων στα ρωμαϊκά χρόνια. Η θρησκευτική παράδοση η οποία διαμορφώθηκε στα υστερομυκηναϊκά χρόνια εμπεριέχεται στη λ Ραψωδία -γνωστή ως νέκυια- της Οδύσσειας (και Οδ. κ487-495, 508-520) και στον Ηρόδοτο (5.92η). Βέβαια, η πρώτη λειτουργία του λατρευτικού χώρου είχε μία σαφή πολιτική και οικονομική διάσταση, αφού οι παρακείμενοι κάτοικοι της μυκηναϊκής εγκατάστασης της Εφύρας ήλεγχαν τον πλωτό ποταμό και τον ευλίμενο κόλπο, σταθμό για μυκηναϊκά και φιλικά πλοία³⁰.

Το ιερό της Περσεφόνης στους Λοκρούς Επιζεφύριους και τα τοπωνύμια *Πανδοσία - Αχέρων - Αχεροντία*³¹ στη νοτιοανατολική Ιταλία σηματοδοτούν εν πρώτοις ανάλογη με του Νεκρομαντείου της Ηπείρου λατρευτική κατάσταση στην “αντίπερα” ακτή. Ταυτόχρονα φανερώνουν ένα δεσμό των δύο περιοχών. Η ίδρυση του Μεταποντίου νοτιοδυτικά του Τάραντα από τους Αχαιούς το 680 π.Χ. και το εκτός των τειχών ιερό της Ήρας (Tavole Palatine)³² ενισχύει την άποψη για τις πρό του 7ου αιώνα επαφές με το βόρειο-βορειοδυτικό πελοποννησιακό παράγοντα, όπως φαίνεται και στην περίπτωση Εφύρας και Πανδοσίας στην Ήπειρο.

Άλλα γνωστά “ιερά εκτός των τειχών” στην Απουλία, τη Λευκανία και την Καλαβρία, τα οποία εντάσσονται στις σχετικές προηγούμενες θεωρήσεις είναι της Ήρας Λακινίας στον Κρότωνα, της Αρτέμιδος στο Ρήγιο, της Αθηνάς Ιλιάδος στη Σίρι και τη Δαυνία³³. Αυτά τα πρώιμα ιερά και οι λατρείες δεν δικαιολογούν την παρουσία τους στα νοτιοανατολικά παράλια της Ιταλίας, αν δεν συσχετισθούν με ταξιδιωτικές δραστηριότητες των Ελλήνων, τους εμπορικούς στόχους και τις σχέσεις σε κοινωνικά και ιστορικά πλαίσια.

Συνεπώς, οι ενδείξεις για την πρώιμη λατρεία της Περσεφόνης στην Εφύρα και στους Λοκρούς Επιζεφύριους καταδεικνύουν απολήξεις υδάτινων δρόμων επικοινωνίας, παράλληλων, εγκάρσιων και ακτοπλοϊκών. Η λατρεία υπήρχε σε συνάρτηση με “εμπορικές” και ναυτικές δραστηριότητες διαφορετικών κοινωνιών και κατά τα φαινόμενα ελέγχονταν από τους “φιλοξενούμενους”.

II. Λατρείες των “Νυμφών”

Η λατρεία των “Νυμφών” στο βόρειο Ιόνιο είναι χαρακτηριστική μιάς πραγματικότητας με ρίζες στα προϊστορικά χρόνια και εμβέλεια σε εντόπιους και επισκέπτες. Οι αρχαίες πηγές ήδη από τα ομηρικά ποιήματα (Οδ. μ 316-318, Ιλ. ψ 194-197, Ω 616) αναφέρουν τις Νύμφες και τελετουργίες, οι οποίες σχετίζονταν με σπήλαια και το υγρό στοιχείο (ποταμούς, πηγές). Όπως απέδειξε η μελέτη της Τζουβάρα-Σούλη³⁴ για τις λατρείες των Νυμφών στην Ήπειρο, τα αρχαιολογικά δεδομένα φανερώνουν τη διάδοση της λατρείας από τον 9ο αιώνα π.Χ. μέσω Κορινθίων στο χώρο του Ιονίου και της Αδριατικής. Από την άλλη πλευρά η άποψη του Hammond³⁵ με βάση φιλολογικά δεδομένα είναι ότι ακριβώς η λατρεία των Νυμφών και του Πάνα μαζί με τη μαντική προήλθαν από την περιοχή της Απολλωνίας και της Ηπείρου στην κεντρική και νότια Ελλάδα κατά τη διάρκεια των μεταμυκηναϊκών και πρό του Αποικισμού χρόνων.

Οι δύο απόψεις, της Σούλη και του Hammond, εμφανίζονται καταρχήν αντίθετες. Θεωρούμε όμως ότι αμφότερες ανταποκρίνονται σε πραγματικότητα, η οποία δεν αναιρείται ούτε από τη μία ούτε από την άλλη γνώμη. Η Σούλη αναφέρεται μέσω των αρχαίων ευρημάτων σε αντικείμενα σχετικά με τη λατρεία των Νυμφών και σε μνημόνευση τελετών και συμβόλων (πλήινα ειδώλια - ανάγλυφα - νομίσματα - επιγραφές), ουσιαστικά στο τυπικό της λατρείας και τις εκδηλώσεις της, όπως αποκρυσταλλώθηκαν κάτω από την επιρροή του κορινθιακού παράγοντα από την Κόρινθο μέχρι τις Συρακούσες, από τον 8ο στον 4ο αιώνα π.Χ. Ο Hammond αντίθετα δίνει έμφαση σε επιτόπιες αρχαιότερες πρακτικές της λατρείας, η οποία σαφώς παραλλάσσεται σε επιφανειακά χαρακτηριστικά, αλλά αναφέρεται σε ίδιους χώρους και σε ίδιους θρησκευτικούς πυρήνες. Τίποτε, όμως, δεν αποκλείει την περαιτέρω διάδοση της λατρείας των Νυμφών στα χρόνια της κορινθιακής επιρροής στο Ιόνιο, όπως δεν αποκλείει και την ύπαρξη σε προηγούμενους αιώνες των ίδιων κατά βάση αντιλήψεων και πίστεων σε ανάλογους χώρους.

Τα παραδείγματα της Λευκάδας³⁶ και του Βουθρωτού³⁷ είναι χαρακτηριστικά. Στο σπήλαιο Ασβότρυπα της Λευκάδας και στο φρέαρ - σπήλαιο του Βουθρωτού βρέθηκαν όστρακα "προϊστορικής" κεραμικής. Αν και η παρουσία τέτοιων οστράκων δεν προκαθορίζει την ύπαρξη λατρείας, εντούτοις συσχετίζοντας τη λατρεία με άλλα στοιχεία δημιουργείται υπόνοια για τη χρήση του χώρου ως λατρευτικού άντρου των Νυμφών. Η γνώση της λατρείας των Νυμφών στη βορειοδυτική Ελλάδα, η παρουσία του γλυκού νερού κοντά σε ευλίμενο όρμο, η υποβλητική μορφή του σπηλαίου, με μακραίωνη παράδοση λατρειών, η θέση σε σχέση με ναυτικές διαδρομές προς Β και Δ, αποτελούν ενδείξεις³⁸ για τη λειτουργία του σπηλαίου της Λευκάδας και του Βουθρωτού πριν από τους Κορινθίους.

Στην Κέρκυρα επίσης, το σπήλαιο του Καρδακιού³⁹ αποτελεί ένα άλλο παράδειγμα λατρείας. Οι Ευβοείς καταρχήν, πιθανότατα στα μισά του 8ου αιώνα π.Χ. συνέδεσαν το σπήλαιο του Καρδακιού και τη γνωστή πηγή με τη Νύμφη Μάκριδα. Οι Κορινθιοί οι οποίοι ίδρυσαν την Κερκυραϊκή αποικία στα τέλη του 8ου αιώνα, επέδρασαν ώστε το σπήλαιο του Καρδακιού να αφιερωθεί στη Μήδεια, στη μνήμη του γάμου της με τον Ιάσονα στην αυλή του Αλκινόου (Απολλ. Ρόδ. IV 534 κεξ.). Και για την Κέρκυρα δεν αποκλείεται η πριν τους Ευβοείς χρήση για λατρευτικούς σκοπούς του "Άντρου της Νύμφης", διότι πληρούνται οι όροι σχετικά με τη γεωμορφολογία (πηγή, κοντά σε ευλίμενο όρμο, χάσμα βράχου) και τη θρησκευτική παράδοση (τοπικές λατρείες σε σπήλαια όπου αναβλύζει πόσιμο το υγρό στοιχείο).

Τα σπήλαια των Νυμφών, λοιπόν, εξυπηρετούσαν κατά τα φαινόμενα, ιδεολογικές ανάγκες εντόπιων και επισκεπτών περαστικών. Ήταν δε, σε συνάρτηση με την τοποθεσία, με τον ανεφοδιασμό των πλοίων σε νερό, όχι μακριά από κάποιο λιμάνι ή εμπορικό σταθμό, με την επιδίωξη να εξασφαλισθεί ο πλούς στην περιοχή του βορείου Ιονίου, ιδίως των Κορινθίων και των συμμάχων τους.

Κατά συνέπεια, οι ενδείξεις για τη λατρεία των Νυμφών στη Λευκάδα, την Κέρκυρα, του Βουθρωτό, ευβοϊκής και κορινθιακής παράδοσης - αλλά και με βάσιμα στοιχεία αρχαιότερα και ενδημικά - συνιστούν κατάσταση την οποία συναντάμε, για την ώρα, μόνο στην ανατολική πλευρά του Ιονίου. Είναι έργο της συστηματικής έρευνας να εντοπίσει και άλλα Νυμφαία σε κάποια από τα πολυάριθμα σπήλαια των δυτικών ακτών του πελάγους. Τα σπήλαια των Νυμφών λειτούργησαν φυσικά κάτω από προϋποθέσεις θρησκευτικής έκφρασης, αλλά οπωσδήποτε τούτο συνέβη από την ανάγκη για πόσιμο πηγαίο νερό, απαραίτητο και για τη συνέχιση των ταξιδιών. Δεν είναι σαφές αν ο έλεγχος των ιερών αυτών ανήκε πάντα στους εντόπιους.

III. Τοπικές λατρείες

Η μέχρι τώρα αναφορά σε πρώιμες λατρείες και ιερά του βορείου Ιονίου στα ανατολικά και δυτικά παράλια φανερώνει ελλιπή γνώση για τοπικά θρησκευτικά έθιμα. Οι γραπτές μαρτυρίες δεν δίνουν φυσικά έμφαση, γιατί αντλούνται κυρίως από τα ελληνικά κέντρα και όχι από επιτόπιες πηγές. Επίσης, η ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων υπογραμμίζει ενίοτε τα επείσαστα στοιχεία και υποβαθμίζει τα εντόπια.

Ο Pagliara⁴⁰ ερεύνησε για μία εικοσαετία τα παράλια από το Βρινδήσιο στη Santa Maria de Leuca (Λεύκα) στο νότιο τμήμα των παραλίων της Απουλίας, γνωστό και ως Salento (Σαλλεντίνη), και εντόπισε παράκτια ιερά. Τα σχετικά δεδομένα πληροφορούν για δύο ουσιώδη θέματα: πρώτον και οφθαλμοφανές, ότι τα παράλια από το Βρινδήσιο στη Λεύκα και ιδίως στην περιοχή του Ότραντο υπήρξαν τα πιό κοντικά σημεία των ανατολικών ακτών του Ιονίου, αν κρίνουμε από τη θέση των Διαποντίων Νήσων, της Κέρκυρας, του Βουθρωτού και των θεσπρωτικών παραλίων· δεύτερον, λιγότερο οφθαλμοφανές, ότι τα ευρήματα στην παράκτια ζώνη της Σαλλεντίνης περιλαμβάνουν επείσαστα αλλά τα εντόπια υπερτερούν και δεν επισκιάζονται από τα μυκηναϊκά ή των άλλων ελληνικών κέντρων.

Η εκτίμηση η οποία προκύπτει από τη σχέση των ιερών παράκτιων θέσεων με το γεωγραφικό χώρο, είναι ότι παρέχονται σοβαρά δείγματα τοπι-

κών πρώιμων λατρευτικών εθίμων στα σπήλαια, όπως φανερώνει η ανάπτυξη της κεραμικής "matt-painted"⁴¹ πριν τον αποικισμό σε ιταλιωτικό έδαφος μετά την ώθηση πιθανότατα ναυτικών και μετοίκων από τη νότια Αλβανία και τη βόρεια Ήπειρο. Ακολουθώντας, η επίσκεψη αποίκων από τις γύρω περιοχές δεν οδήγησαν στην απώλεια τοπικών χαρακτηριστικών (π.χ. το σπήλαιο Porcinara του Zis Bates στη Λεύκα⁴²). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στη ζώνη Βρινδήσιο - Λεύκα, παρά τη γειτνίαση των ακτών με τον ελλαδικό χώρο και με άλλες αποικίες (Τάραντα, Μεταπόντιο) και παρά την επιρροή των Ευβοέων, Κορινθίων, Κερκυραίων, το τοπικό στοιχείο διαδραμάτιζε πρωταγωνιστικό ρόλο.

Η άλλη εκτίμηση η οποία προκύπτει από τη σχέση των ιερών με την κοινωνική πραγματικότητα στην ιστορική εξέλιξη τους από τα προϊστορικά χρόνια στον αποικισμό και στη συνέχεια μέχρι το Μεσαίωνα είναι η εξής: η παράκτια ζώνη της Σαλλεντίνης στην ιστορική διαδικασία πριν και μετά τον αποικισμό δέχθηκε ως ενδιάμεσος σταθμός και ως σχετικά αυτόνομος παράγοντας, ξένους επισκέπτες, στα πλαίσια ναυτικών δρομολογίων προς Β και προς Δ⁴³ - είτε από ελληνικά κέντρα, είτε από διάφορα σημεία του Ιονίου και Αδριατικού χώρου κυρίως.

Επισημαίνω την περίπτωση του σπηλαίου "Poesia" ή "Ποσία"⁴⁴ στη Roca, στα παράλια της Μεσσαπίας. Η εκεί λατρεία δεν απώλεσε ουσιαστικά την τοπική της ταυτότητα και τούτο δεν εμπόδισε τη συνέχιση της λειτουργίας του σπηλαίου και των επισκέψεων ξένων. Το σπήλαιο αυτό έδωσε επάλληλες αρχαιολογικές μαρτυρίες από την ανώτερη παλαιολιθική εποχή μέχρι το Μεσαίωνα. Με την περίπτωση του σπηλαίου "Πόσια" επανατοποθετείται το όλο θέμα των παράκτιων ιερών στο βόρειο Ιόνιο και τη νότια Αδριατική. Το πρόβλημα, βέβαια, τίθεται εντονότερο για τη δυτικά πλευρά του Ιονίου, το οποίο ήταν έξω από τον ελλαδικό χώρο.

Εξάλλου, ας σημειωθεί ότι ο τοπικός χαρακτήρας εν γένει είναι ρευστός και έχουμε κενά στις γνώσεις μας ως προς την πραγματική μορφή λατρείας και ιερού στις διάφορες θέσεις. Από το σπήλαιο "Πόσια" εντούτοις έχουμε την ένδειξη ότι μία λατρεία δύναται να έχει διαχρονική εμβέλεια, και ότι δύναται να είναι σεβαστή από άτομα διαφορετικών προελεύσεων. Στο πλαίσιο αυτό, ενός κοινού παρονομαστή θρησκευτικών δοξασιών, ήταν εφικτές παρεμβάσεις, αναγνωρίσιμες κατά περίπτωση και κατά τόπο, όσον αφορά στις σχέσεις και τις αλληλοεπιρροές οικονομικών και κοινωνικών πραγμάτων.

Εν τέλει, οι ενδείξεις για τις πρώιμες εντόπιες λατρείες των δυτικών παραλιών του Ιονίου με ρίζες στην προϊστορία συνιστούν δείγμα ανθεκτικότητας θρησκευτικών δοξασιών των εντόπιων σε θέσεις, οι οποίες δέχθηκαν εξωτερικές επιρροές σε διάφορα επίπεδα. Επίσης, οι πληροφορίες συγκλίνουν στην εκτίμηση ότι τα σπήλαια με εν ισχύ τοπικές λατρείες ήταν δεύτερης και τρίτης σημασίας σημεία θαλάσσιων διαδρομών. Πιθανότατα ίδιας εμβέλειας με τα σπήλαια τύπου "Πόσια" ήταν και τα παράκτια σπήλαια των Νυμφών. Με αντίστοιχο τρόπο, εξυπηρετούσαν τους ταξιδιώτες και τα πληρώματα των πλοίων με πόσιμο νερό και ιδεολογική κάλυψη. Στην περίπτωση μάλιστα τοπικών λατρειών γίνεται φανερή η συμβολή της ενδοχώρας στη δημιουργία και διατήρηση θρησκευτικών λατρειών στα παράλια, χωρίς οι δραστηριότητες των κατοίκων της ενδοχώρας να σχετίζονται πάντα άμεσα με τη θάλασσα.

Επίλογος

Καταλήγοντας την ανακοίνωση με τα ανοιχτά ζητήματα των πρώιμων λατρειών στο βόρειο Ιόνιο συνάγεται κατά κύριο λόγο ότι οι λατρείες διαμορφώνονται στα πλαίσια μιάς πολυπλοκότητας σχέσεων ανάμεσα σε Έλληνες και μη μικρών ή μεγάλων κέντρων. Γι' αυτό, οι λατρείες συμπεριλαμβάνουν διαστάσεις με ποικίλα χωρο-οικονομικά και οικονομικο-πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά.

Κώστας Σουέρεφ
Πόντου 20
570 01 Θέρμη
Θεσσαλονίκη

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

---

1. Σχετικά με την έρευνα αρχαίων λατρειών αναφέρουμε επιλεκτικά: Mylonas 1944, Adrados 1977, Παπαχατζής 1976, 1987, Brelich 1978, Hiller 1981, Renfrew 1980, 1985, Rutkowski 1984, Cole 1986.
2. Για την ίδρυση της Αμβρακίας πρβ. Hammond 1959:116, 657, 1967:656, Βοκοτοπούλου 1979.
3. Πρβ. τις απόψεις για τον αποικισμό των Hammond 1959, 109-134, Lepore 1978, Moscati 1980:23-29, Boardman 1986: 175-209, Pugliese 1986.
4. Πρβ. τις παρατηρήσεις για την Πρώιμη και Μέση Εποχή Χαλκού στο Βόρειο Ιόνιο των: Hammond 1959, 109-139, 1976a:291-340, 1967β, Sordinas 1968, 1969, Biancofiore 1975, Van Compernelle 1988.
5. Για την αντίληψη των αρχαίων ως προς τα όρια Ιονίου - Αδριατικής πρβ. Pallotino 1973, Lepore 1973, Nenci 1973a, 1973β, 1979, Braccisi 1979, D'Andria 1983, 1984a, 1984β.
6. Hammond 1967a.
7. Δάκαρης 1958, 1960, 1971, 1972, 1975, 1984a, 1984β.

8. Lepore 1962.
9. Τζουβάρα 1979, 1985, 1988, 1988-89, 1990.
10. Καλλιγιάς 1968, 1969, 1979.
11. Pugliese 1958, 1961, 1962, 1964, 1967, 1968, 1969, 1971, 1977, 1978α, 1978β, 1983, 1986.
12. Pagliara 1978, 1979, 1987, 1990.
13. Για τα πρώτο- και μεσο-ελλαδικά της Λευκάδας βλ. Dörpfeld 1927, Hammond 1967α, 1967β, 1974α, 1974β, 1976α, 1976β, Branigan 1975, Pelon 1976, Muller 1989.
14. Για τα πρωτο- και μεσο-ελλαδικά της Κέρκυρας βλ. Dörpfeld 1913, 1914, Bulle 1934, Δοντάς 1965: 378-381, 1967:369-370, Hammond 1967α, Sordinas 1968, 1969.
15. Για τα πρωτο- και μεσο-ελλαδικά της Απουλίας βλ. ενδεικτικά Biancofiore 1975, 1978, 1984, Benzi-Graziadio 1980, Van Compernelle 1988 όπου και βιβλιογραφία.
16. Εργασίες που αναφέρονται στη μυκηναϊκή παρουσία στην Ήπειρο: Δάκαρης 1971, 1972, 1984α, Hammond 1967, Παπαδόπουλος 1976, 1987, Wardle 1977, Kilian 1984β, Harding 1984:223-227, Poursat 1984, Σουέρεφ 1986, 1989α, 1989β, 1989γ.
17. Εργασίες που αναφέρονται στη μυκηναϊκή παρουσία στη νοτιοανατολική Ιταλία: Taylour 1958, Biancofiore 1967, 1990, Macnamara 1970, Vagnetti 1970, 1981α, 1981β, 1982, 1983, 1991, Marazzi 1976, Lo Porto 1977, 1984, Moscati 1980:13-17, Holloway 1981, Cipolloni 1984, Harding 1984:244-261, Peroni 1984, Peroni et al 1984, Van Compernelle 1988.
18. Αναφέρονται στα ελληνικά παράλια και νησιά του Ιονίου για το μεσοδιάστημα από τη μυκηναϊκή παρακμή μέχρι τον αποικισμό εργασίες όπως: Desborough 1964, 1972, Hammond 1967α, Snodgrass 1971, Wardle 1977, D'Adostino 1978, Δάκαρης 1984α, Boardman 1986:21-33, Βοκοτοπούλου 1986, Σουέρεφ 1989γ, 1990.
19. Αναφέρονται στα ιταλικά παράλια του Ιονίου για το μεσοδιάστημα από τη μυκηναϊκή παρακμή μέχρι τον αποικισμό εργασίες όπως: Bietti Sestieri 1973, Bietti Sestieri-Lo Schiavo 1976, Cipolloni 1973, 1977, D'Agostino 1974, Marazzi 1976, Carancini 1977, De Juliis 1977, 1979, 1984, 1985, 1988, Lo Schiavo-Peroni 1977, Vagnetti 1977, Moscati 1980:17-23, Holloway 1981, Orlando 1983, Kilian 1984, Cremonesi 1990.
20. Για τον αποικισμό και την κινητικότητα στο Ιόνιο και την Αδριατική βλ. ενδεικτικά: Hammond 1959: 92-134, Lepore 1973, 1978, 1984, Kilian 1974, Mele 1975, Adamesteanu 1979, Βοκοτοπούλου 1979, D'Andria 1979, 1981, 1984α, 1984β, 1988, Moscati 1980:23-29, De La Genière 1981, Van Compernelle 1981, Boardman 1986:175-216, 247-252, 257-260, Pugliese 1986, Lombardo 1990, Σουέρεφ 1990.
21. Για τα "ιερά εκτός των τειχών" στη Μ. Ελλάδα και την ερμηνεία τους βλ. Pugliese στη σημ. 11. Πρβ. Moscati 1980: 21, Graf. 1981.
22. Για το "Νεκρομαντείο του Αχέροντος" και τη λατρεία της Περσεφόνης και του Άδη εκεί βλ. Δάκαρης στη σημ. 7. Πρβ. Τζουβάρα 1979, Huxley 1958, Hammond 1967α, Παπαχατζής 1976, 1987:63, 73.
23. Για τη λατρεία της Περσεφόνης στους Λοκρούς Επιζεφύριους βλ. Zancan 1959, Giannelli 1963, Pugliese 1964.
24. Σχετικά με τη μυκηναϊκή παράδοση της Περσεφόνης βλ. σημ. 22 & 23.
25. Για τα μυκηναϊκά στοιχεία στο Ξυλόκαστρο βλ. Δάκαρης στη σημ. 7, Scoufopoulos 1971, Παπαδόπουλος 1976, 1987, Σουέρεφ 1986, 1989α, 1989β.
26. Για τα μυκηναϊκά στοιχεία στην Κίπερη βλ. Δάκαρης 1960, 1971, 1972, 1984α, Παπαδόπουλος 1976, 1981, 1986, Σουέρεφ 1986.
27. Περί μαντικής βλ. Καλιτσουνάκης 1953/54, Hammond 1967α:399-424, Παπαχατζής 1976, 1987.
28. Δάκαρης 1984β.
29. Παπαχατζής 1976.
30. Για τη σημασία της μυκηναϊκής εγκατάστασης στην Εφύρα βλ. Σουέρεφ 1989β. Πρβ.

- Laviosa 1982.
31. Όροι όπως Πανδοσία, Αχέρων, Αχεροντία/Αχερουσία, Χάονες/Χώνες, Γραίοι/Γραικοί συναντώνται στην Ήπειρο και τη νότια Ιταλία. Πρβ. Pugliese στη σημ. 11 και De Simone 1984, Maddoli 1984.
  32. Για την ίδρυση του Μεταποντίου και "Tavole Palatine" βλ. Pugliese στη σημ. 11. Πρβ. Moscati 1980:20-22, Graf. 1981.
  33. Για τα "ιερά εκτός των τειχών" στην Ιταλία, βλ. Pugliese στη σημ. 11. Πρβ. Moscati 1980:20-22, Graf. 1981.
  34. Για τις λατρείες των "Νυμφών" βλ. Τζουβάρα στη σημ. 9. Πρβ. Mylonas 1944, Adrados 1977:119, Rutkowski 1986: 47-67, 200-201, Gigante 1987, Malkin 1987:141-143.
  35. Hammond 1967α:366-367, 399-400.
  36. Λατρεία Νυμφών στη Λευκάδα: Dörfeld 1927:332, Καλλιγιάς 1968:321.
  37. Λατρεία των Νυμφών στο Βουθρωτό: Ugolini 1942, 72-73, 81 κεξ.
  38. Για τις προϋποθέσεις παράκτιων λατρειών βλ. σημ. 1 και 34. Επίσης Laviosa 1982, Nenci 1983, Pagliara 1990.
  39. Λατρεία της Νύμφης Μάκριδος στην Κέρκυρα: Καλλιγιάς 1969, 1979.
  40. Για τα παράκτια ιερά της Σαλλεντίνης βλ. Pagliara στη σημ. 12. Για άλλα ιερά και λατρείες της Μ. Ελλάδας βλ. Pugliese στη σημ. 11.
  41. Συζήτηση για την κεραμική "matt-painted" στη ΝΑ Ιταλία βλ. Korkuti 1969, 1984, Andrea 1975, 1980, Kilian 1975, 1976, D'Andria 1979α 1979β, 1983, 1984α, 1984β, 1986, Yntema 1982, 1985, 1990, Βοκοτοπούλου 1984, 1986.
  42. Τα τοπικά χαρακτηριστικά των Μεσοσαπίων της ΝΑ Ιταλίας γίνονται φανερά μαζί με τα επεισόδια, τόσο στα αρχαιολογικά δεδομένα (βλ. D'Andria 1981, 1983, 1988) όσο και στα επιγραφικά (Pagliara στη σημ. 12, Nenci-Pagliara 1970, De Simone 1971, 1988, 1990).
  43. Σχετικά με τις θαλάσσιες διασυνδέσεις πριν και μετά τον αποικισμό μέσω Ιονίου και Αδριατικής βλ. ενδεικτικά Vallet 1962, Nenci 1973α, 1973β, Van Compernelle 1978, Braccesi 1979, D'Andria 1984β, 1984β, Lamboley 1984, Boardman 1986.
  44. Για την Grotta della Poesia (Posia) βλ. Pagliara 1986, 1987, 1990, De Simone 1988.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Συνομογραφίες σύμφωνα με το *Archaeologischer Anzeiger*)

ADAMESTEANU D., 1979, στο A.A.VV. *La Puglia dal Paleolitico al Tardoromano*, σ. 193-270.

ADRADOS F.R., 1977, στο A.A.VV. *La Civiltà Micenea* (a cura di G. Maddoli), σ. 115-140.

ANDREA Z., 1975, στα *Atti Coll. Intern. Preist. e Protost. della Daunia*, Firenze, σ. 348-406.

" 1980, στο *Interaction and Acculturation in the Mediterranean* 2, σ. 75-119.

BENZI M.-GRAZIADIO G. 1982, στο A.A.VV. *Απαρχαί*, in onore di P.E.Arias, σ. 19-33.

- BIANCOFIORE F., 1967, *Civiltà micenea nell' Italia meridionale*.
1975, *Studia Albanica* 1, σ. 127-162.
1978, στο AA.VV. *Testi e Monumenti in onore di F. Ribezzo*, σ. 15-29. 1984, στο *Atti XXV. Riun. Scient. Monopoli*, σ. 87-108.
1990, *ArchStorPugl* 43, 1-4, σ. 8-95.
- BIETTI SESTIERI A.M., 1973, *ProcPrHistSoc* 39, σ. 383-424.
- BIETTI-LO SCHIAVO F., 1976, *Iliria* 4, σ. 163-189.
- BOARDMAN J., 1986, *I Greci sui mari* (μετ. από αγγλική έκδοση 1980).
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1979, στο *Atti Conv. Intern. Atene (ASAtene* 60, 44, 1982), σ. 77-100.
1984, στο *Atti XXIV ConvMGrecia*, σ. 133-166.
1986, Βίτσα, τα νεκροταφεία μιάς μολοσσικής κώμης.
- BRACCESI L., 1979, *Grecità adriatica*.
- BRANIGAN K., 1975, *BSA* 70, σ. 37-49.
- BRELICH A., 1978, στο AA.VV. *LA Società micenea* (a cura di M. Marazzi) σ. 277-292.
- BULLE H., 1934, *AM* 59 σ. 147-243.
- CARANCINI G.L., 1977, στα *Atti XXI Riun. Scient. Firenze*. σ. 631-341.
- CIPOLLONI M., 1973, στο *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, *Atti Lecce-Matera* (1983), σ. 51-60.
SAMPO 1977, στα *Atti XXI Riun. Scient. Firenze*, σ. 489-513.
1984, στο *Traffici micenei nel Mediterraneo*, *Atti Conv. Palermo* (1986), σ. 27-39.
- COLE S.G., 1986, στα *Proceed. Fifth Intern. Symp. at the Swedish Inst. Athens* (1988), σ. 161-165.
- CREMONESI G., 1990, στα *Atti XXX ConvMGrecia*, (τυπώνεται, προδημοσίευση στο *Magna Graecia*, 1-4, 1991, σ. 24-26.
- D'AGOSTINO B., 1974, στο AA.VV. *Popoli e Civiltà dell'Italia antica* v II, σ. 53-64 και 227-242.
1978, στο AA.VV. *Storia e Civiltà dei Greci* v 1, σ. 148-179.

- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ.Ι., 1958, Πρακτ., σ. 107-113.
1960, Πρακτ., σ. 114-127.
1971, Cassopatia and the Elean Colonies, Ancient Greek Cities 4.
1972, Θεσπρωτία, Ancient Greek Cities 15.
1975, Πρακτ., σ. 146-152.
1984α, στα Atti XXIV ConvMGrecia, σ. 103-131.
1984β, στα Πρακτικά Δ' Συν. για την Οδύσσεια. Ιθάκη (1986), σ. 141-170.
- D'ANDRIA F., 1979α, στο Salento arcaico, Atti Coll. Intern. Lecce, σ. 15-25 και 32-33.
1979α, στα Atti Conv. Intern. Atene (ASAtene 60,44, 1982) σ. 110 κεξ.
1981, στο Modes de Contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes, Actes Coll. Cortone (1983), σ. 287-295.
1983, στο AA.VV. Studi in onore di D. Adamesteanu, σ.41-47.
1984α, στα Atti XXIV ConvMGrecia, σ. 321-377.
1984β, στα Actes I Coll. Intern. Clermont-Ferrand (1987), σ. 35-38.
1986, Iliria 1, σ. 43-55.
1988, στο AA.VV. Italia, σ. 653-715.
- DE JULIIS E.M., 1977, στα Atti XXI Riun. Scient. Firenze (1979) σ. 515-529.
1979, στο Salento arcaico, Atti Coll. Intern. Lecce, σ. 110-112.
1984, στο AA.VV. La Daunia antica, σ. 137-184.
1985, στο AA.VV. MGrecia. Prolegomeni, σ. 145-188.
1988, Gli Iapigi. Storia e Civiltà della Puglia preromana.
- DE LA GENIERE J., 1981, στο Modes de contacts... Actes Coll. Cortone (1983), σ. 257-272.
- DESBOROUGH V.R.D'A., 1964, The Last Mycenaeans and their Successors.
1972, The Greek Dark Ages.

- DE SIMONE C., 1971, στα Atti XI ConvMGrecia, σ. 125-201.
1984, στα Atti XXIV ConvMGrecia, σ. 45-83.
1988, AnnPisa III, XVIII, 2, σ. 325-415.
1990, στα Atti XXX ConvMGrecia (τυπώνεται).
- ΔΟΝΤΑΣ Γ., 1965, ΑΔελτ 20: Χρονικά, σ. 378-400.
1967, ΑΔελτ 22: Χρονικά, σ. 367-370.
- DÖRPFELD W., 1913, AA, σ. 108.
1914, AM 39, σ. 161-176.
1927, Alt-Ithaka.
- GIANNELLI G., 1963, Culti e miti della M. Grecia.
- GIGANTE M., 1987, στα Πρακτικά Ε' Συν. για την Οδύσσεια. Ιθάκη (1990), σ. 127-147.
- GRAF F., 1981, στα Atti XXI ConvMGrecia, σ. 157-185.
- HAMMOND N.G.L., 1959, A History of Greece to 322 B.C.
1967α, Epirus.
1967β, BSA 62, σ. 77-105.
1974α, BSA 69, σ. 141-143.
1974β, Bronze Age Migrations in the Aegean, Proceed. First Intern. Coll. on Aegean Prehist. Sheffield, σ. 189-197.
- HAMMOND N.G.L., 1967α, Migrations and Invasions in Greece and adjacent Areas.
1976β, Iliria, 4 σ. 127-132.
- HARDING A.F., 1984, The Mycenaens and Europe.
- HILLER S., 1981, Proceed. Second Intern. Symp. at the Swedish Inst. Athens (1983), σ. 91-99.
- HALLOWAY ROSS R., 1981. Italy and the Aegean, 3000-700B.C.
- HUXLEY G.L., 1958, PP 13, σ. 245-248.
- ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ Ι., 1953-54, Α Εφημ. 3, σ. 146-156.
- ΚΑΛΛΙΓΑΣ Π., 1968, ΑΔελτ. 23: Χρονικά, σ. 302-322.
1969, ΑΔελτ 24: Μελέται, σ. 51-58.
1979, στα Atti Conv. Intern. Atene (ASAtene 60, 44, 1982), σ. 57-68.

- KILIAN K., 1975 στα Atti I Conv. st. anticità adriatiche, Chieti, σ. 40 κεξ.
1976, Iliria 4, σ. 191-196.
1984α, στα Atti ConvMGrecia, σ. 237-288, 293-294, 317.
1984 β, στο Traffici micenei..., Atti Conv. Palermo (1986),
σ. 283-301., 442-445.
- KORKUTI M., 1969, στο AA.VV. Les Illyriens et la g n se des Albanais, Tirana
(1971), σ. 55-75.
1984, στα Atti XXIV ConvMGrecia, σ. 167-179, 304-305.
- LAMBOLEY J-L., 1984, στα Actes I Coll. Intern. Clermont-Ferrand (1987).
- LAVIOSA C., 1982, στα Atti XXII ConvMGrecia, σ. 321-335.
- LEPORE E., 1962, Ricerche sull'antico Epiro.
1973, στο Adriatico..., Atti Lecce-Matera (1983), σ. 127-
145, 113-115, 172-174.
1978, στο AA.VV. Storia e Civilt  dei Greci v 1. σ. 183-253.
1984, στα Atti XXIV ConvMGrecia (1985), σ. 7-15.
- LOMBARDO M., 1990, στα Atti XXX ConvMGrecia, (τυπ νεται).
- LO PORTO F.G., 1977, στα Atti XXI Riun. Scient. Firenze (1979), σ. 531-535.
1984, στο Traffici..., Atti Conv. Palermo (1986), σ. 13-20.
- LO SCHIAVO F.- PERONI R 1977, στα Atti XXI Riun. Scient. Firenze
(1979), σ. 551-569.
- MACNAMARA E., 1970, ProcPrHirtSoc. 36, σ. 241-260.
- MADDOLI G., 1984, στα Atti XXIV ConvMGrecia (1985), σ. 94-95.
- MALKIN I., 1987, Religion and Colonization in Ancient Greece.
- MARAZZI M., 1976, Egeo e Occidente alla fine del II millenio a.C.
- MELE A., 1975, στο AA.VV. Contribution   l' tude de la soci t  et de la
colonisation eub ennes, Cahiers du Centre J. B rard II, σ.
15-26.
- MOSCATI S., 1980, La civilt  mediterranea.
- MULLER S., 1989, BCH CXIII, I:  tudes, σ. 1-42.
- MYLONAS G.E., 1944, στο Δ.Σ. Forgotten Religions, σ. 147-167.

- NENCI G., 1973a, *AnnPisa* III, III, 2, σ. 387-396.
1973b, στο *L'Adriatico...*, *Atti Lecce-Matera* (1983), σ. 171-172.
- PAGLIARA C., 1970, *AnnPisa* III, IV, XXIX, σ. 445-451.
- ORLANDO M.A., 1983, *Studi di antichità* 4, 1983, σ. 67-118.
- PAGLIARA C., 1978, στο *AA.VV. Leuca*, σ. 177-221.
1979, στο *Salento arcaico*, *Atti Coll. Intern. Lecce*, 57-91.
1986, στο *Salento Porta d'Italia*, *Atti Conv. Intern. Lecce* (1989), σ. 121-129.
1987, *AnnPisa* III, XVII, σ. 267-328.
1990, στο *I Messapi*, *Atti XXX ConvMGrecia*, (τυπώνεται).
- PALLOTTINO M., 1973, στο *L'Adriatico...*, *Atti Lecce-Matera* (1983), σ. 11-21 & 112-113.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Θ.Ι., 1976, *Δωδώνη* 5, σ. 271-338.
1981, *AM* 96, σ. 7-24.
1986, στο *Thanatos*, *Actes Coll. Liège (Aegaeum 1, 1987)*, σ. 137-143.
1987, *Δωδώνη* 16, σ. 159.164.
- ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ Ν.Δ., 1976, *ΑΕφημ.* σ. 102-125.
1987, *Η Θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα*.
- PELON O., 1976, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*.
- PERONI R., 1984, στα *Atti XXIV ConvMGrecia*, σ. 199-236, 298-299.
et al (Trucco F.-Vagnetti L.) 1984, στο *Traffici micenei...*
Atti Conv. Palermo (1986), σ. 55-67.
- POURSAT J.-C., 1984, στα *Actes I Coll. Intern. Clermont-Ferand* (1987), σ. 31-33.

- PUGLIESE CARRATELLI G., 1958, PP 13 σ. 205-220.
1961, στα Atti I ConvMGrecia, σ. 137-149.
1962, PP 17, σ. 241-246.
1964, στα Atti IV ConvMGrecia, σ. 19-45.
1967, στα Atti Congr.Intern.Micenologia Roma (1968), σ. 1231-1237.
1968, στα Atti VIII ConvMGrecia, σ. 49-81.
1969, PP 26, σ. 393-417.
1977, στο AA.VV. La Civiltà Micenea (a dura di G. Maddoli), σ. 253-284.
1978α, στα Atti XVII ConvMGrecia, σ. 221-230.
1978β, στο Storia e civiltà dei Greci v. 1, σ. 4-21.
1982 στα Atti XXII ConvMGrecia, σ. 45-52.
1986, στα AA.VV. Megale Hellas, σ. 5-102.
- RENFREW C., 1980, στα Proceed. First Intern. Symp. at the Swedish Inst. in Athens (1981), σ. 27.
1985. The Archaeology of Cult: The Sanctuary of Phylakopi, (BSA Suppl. 18).
- RUTKOWSKI B., 1986, The Cult Places of the Aegean.
- SCOUFOPOULOS N.C., 1971, Mycenaean Citadels.
- SNODGRASS A.M., 1971, The Dark Age of Greece.
- SORDINAS A., 1968, The Prehistory of the Ionian Islands: The Flints and the Pottery, (MS) Harvard.
1969, BalkSt 10, σ. 393-424.
- ΣΟΥΡΕΦ Κ., 1986, Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο, (Δ.Δ.) Θεσσαλονίκη.
1989α, Iliria 2, σ. 65-86.
1989β, στα Proceed. Third Intern. Sympos. on Ship Contruction in Antiquity, Athens (τυπώνεται).
1989γ, Δωδώνη 18, σ. 167-175.
1990, στα Actes II Coll. Intern. Clermont-Ferrand (τυπώνεται).
- TAYLOUR W., 1958, Mycenaean pottery in Italy and adjacent Areas.

- ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ Χ., 1979, Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ἡπειρον, (Δ.Δ.) Ιωάννινα.
 1985, στα Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Συν. Πελοπονν. Σπουδών. Καλαμάτα (1987-88), σ. 7-120.
 1988, στα Πρακτικά Α' Αρχαιολ. και Ιστορ. Συν. Αιτωλοακαρνανίας. Αγρίνιο (1991), σ. 149-161.
 1988-89, Ηπειρωτικά Χρονικά 29, σ. 9-65.
 1990, στα Actes II Coll. Intern. Clermont-Ferrand (τυπώνεται).
- UGOLINI N., 1942, Albania Antica III, σ. 72-73,8 κεξ.
- VAGNETTI L., 1970, PP.25, σ. 359-380.
 1977, στα Atti XXI Riun. Scient. Firenze (1979), σ. 537-549.
 1981α, Temesa e il suo territorio, Atti Coll.Perugia-Trevi (1982), σ. 167-174.
 1981β, στο Modes de contacts..., Actes Coll. Cortone (1983), σ. 165-181, 184-85.
 1982, στο AA.VV.M Grecia e mondo miceneo, nuovi documenti (a cura di L.V.), σ. 9-40.
 1983, στο AA.VV. Megale Hellas, σ. 717-720.
 1988, στα Seminari CNR-IMEA (1989), σ. 1-10.
 1990, στα Atti XXX ConvMGrecia, (τυπώνεται, προδημοσίευση στο Magna Grecia, 1-4, 1991, σ. 23.
- VALLET G., 1962, στα Atti II ConvMGrecia (1963), σ.117-135 & 190-192.
- VAN COMPERNOLLE R., 1978, στο AA.VV. Leuca, σ. 1-6.
 1981, στο A.V. Rayonnement grec, Homages a Ch. Delvoye, σ.103-112.
- VAN COMPERNOLLE T., 1988, Studi di Antichità 3, σ. 79-127.
- WARDLE K.A., 1977, GodBalkisp 15, σ. 153-199.
- YNTEMA D., 1982, Studi di Antichità 3, σ. 83-131.
 1985, The matt-painted pottery of Southern Italy, (D.D.) Utrecht (1990).
 1990 στα Atti XXX ConvMGrecia (τυπώνεται, προδημοσίευση στο Magna Graecia, 1-4, 1991, σ. 1-9.
- ZANCANI MONTUORO P., 1959, στα Rendiconti dell'Acc. dei Lincei, Scienze Morali VIII, XIV, σ. 266, εξ.

EARLY RELIGIOUS RITUALS ON THE N. IONIAN COASTS RELATED TO NAVIGATION

Ancient worship practices located in the N. Ionian area are categorized as following:

- I. "Extra muros" worships
- II. Worships of Nymphae
- III. Local worships

I. **The Persephone worship practices** at Efyra in Epirus and Locri Epizephyrii in S.E. Italy, indicate sea-communication road-endings, parallel, cross-sectional and between coasts.

The worship grew in connection with commercial and nautical enterprises of different societies.

From the 15th up to 12th century B.C., it was controlled mostly by Mycenaeans, while since 8th and 7th centuries by Colonists coming from the same areas.

II. **Nympae worship practices** of Euboean and Corinthian tradition with more ancient and local elements in the archaic period at Leucas, Corcyra, Boutrint, have been identified, for the moment, on the Eastern side of Ionian sea.

Nymphae caves were created on religious premises but it was basically under the need of providing water to the sea travellers.

It has not been identified whether locals were always in control of these sanctuaries.

III. **Local worship practices** identified on the Western Ionian Coast indicate proof of the endurance of local religious beliefs in cases where extended influences of several kinds have been noticed.

The sacred caves were second and third level points in the sea itineraries of prehistoric years up to the middle ages. It is possible, that coastal Nymphae caves were of the same importance with the caves like the "Grotta" della Poesia or Posia of Salento. In the case of local worship practices the contribution of mainland is prevalent in creating and maintaining the religious beliefs, even though the inhabitants' occupations had no relation to the sea.

EARLY RELIGIOUS RITUALS ON THE N. IONIAN COASTS RELATED TO NAVIGATION

Ancient worship practices located in the N. Ionian area are categorized as following:

- I. "Extra muros" worships
- II. Worships of Nymphae
- III. Local worships

I. **The Persephone worship practices** at Efyra in Epirus and Locri Epizephyrii in S.E. Italy, indicate sea-communication road-endings, parallel, cross-sectional and between coasts.

The worship grew in connection with commercial and nautical enterprises of different societies.

From the 15th up to 12th century B.C., it was controlled mostly by Mycenaeans, while since 8th and 7th centuries by Colonists coming from the same areas.

II. **Nympae worship practices** of Euboean and Corinthian tradition with more ancient and local elements in the archaic period at Leucas, Corcyra, Boutrint, have been identified, for the moment, on the Eastern side of Ionian sea.

Nymphae caves were created on religious premises but it was basically under the need of providing water to the sea travellers.

It has not been identified whether locals were always in control of these sanctuaries.

III. **Local worship practices** identified on the Western Ionian Coast indicate proof of the endurance of local religious beliefs in cases where extended influences of several kinds have been noticed.

The sacred caves were second and third level points in the sea itineraries of prehistoric years up to the middle ages. It is possible, that coastal Nymphae caves were of the same importance with the caves like the "Grotta" della Poesia or Posia of Salento. In the case of local worship practices the contribution of mainland is prevalent in creating and maintaining the religious beliefs, even though the inhabitants' occupations had no relation to the sea.